

Ltn

2.85

1999

Հրատար. Գիւտ. ք. Աղամեանցի

№ 7

Կ Բ Լ Բ Կ Բ Ե

ԳՐԵՑ ԲԱԿ.

(Արտատպած „Ղուկայ“ գրական հանդիսարանից).

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպ. Ս. Զարաձէի, Նիկ., 21.

1896

ԼԵՆ

285

ԳԻՒՏ ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

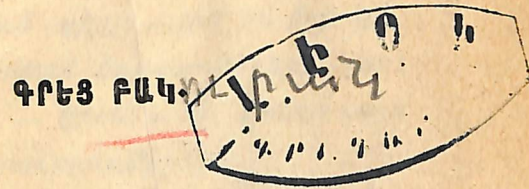
Աղթատեար. Բ. տպ. 1889
 Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)
 „ Բ. տ. Գ. տպ. 1891
 „ Գ. տ. Գ. „ 1890
 Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ս. եկեղեցւոյ Բ. տպ. 1894
 Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891
 Գիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—
 1834 Սահ. Մեսրոպ. մրցանակին արժանացած
 1893
 Գիւան Հայոց պատմութեան. գիրք Գ. Սիմէոն
 կաթողիկոսի յիշատակարանը. կենսագրու-
 թեամբ, յաւելումներով ու ծանօթութիւն-
 ներով. Սահակ-Մեսրոպ. մրցանակին ար-
 ժանացած, 1894
 Կարգ Աստուածաշուութեան Հայաստանեայց ս.
 եկեղեցւոյ Բ. տպ. 1895
 Պատի օրացոյց ժամանակագր. Ը. տարի, 1896.

Բ. Թ ա ը զ մ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

Հաւատարմութիւնն ամեն արգելքների յաղ-
 թում է. Գ. Հոֆմանի. 1877
 Խաւարից դէպի Լյուք. Գ. Հոֆմանի. 1877.
 Գօն Բիշոտ լամանշեցի Մ. Սերփանտէսի 1878
 (սպառուած)
 Գետրգ Ռոլէստոն, փէպ 1879

Հրատարակութիւն Գիւտ. քահ. Աղանեանցի
 № 7

Կ Ի Լ Բ Կ Ի Ա

(Արտատպած „Լուսնայ“ գրական հանդիսից).

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
 Տպարան Մ. Հարաձէի, Նեկ., 21.
 1896

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 20 Мая 1896
года.

4 285:60

28. 289

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Ա.

*Աշխարհագրական դիրք. — Հին ևս նոր Կի-
լիկիա. — Բնակչական կազմութիւնը. — Լեռ-
նային խարքեր. — Կրօն. — Վ. Լանկոռայի
տպաւորութիւնը:*

Կիլիկիայի վրայ ամեն կողմէ սեռուած
ուշադրութիւնը հետաքրքրական է: Աղբային և
Եւրոպացի հետազոտողներ հիացումով դիտած
են և կ'ընտեն անդ երկրին անցեալ փառքերն
ու արդի աւերակները: Թէ գիտական և թէ ժո-
ղովրդական աշխատութիւններ, լրագրական յո-
դուածներ ծանօթացուցին Կիլիկիան:

Ես կ'փութամ, որչափ կարելի է, ընդհա-
նուր տեսութիւններով ծանօթացնել Կիլիկիան
«ԼՈՒՄԱՅ»-ի ընթերցողներուն:

Կիլիկիա երկրագնդի այն գծերէն է, և
թերեւս ըստ ինքեան միակ գիծը, որու վրայ

կելի եղած այժմ չէրբէգներու ջանքով՝ քնտա-
ցիներու ծաղկած երկիրներէն մին էր այդ, ո-
րու քաղաքակրթական գրաւականները ծած-
կուած են Զէլլէր գիւղի մօտ Զէնծիրլի անուն
տեղը, հողաբլուր մը. և դեռ ո՛ր գիտէ, ինչ հողա-
բլուրներ: Զէնծիրլիի պեղումը, որուն լայն խրամ-
ները ես անձամբ տեսայ 1893-ին, ընտիր հար-
թաքանդակներ ի լոյս հանած է: Քետական
հնուածիւններ գտնուեցաւ նաև Գիլիկիայի զանա-
զան կէտերում, Մարաշի մէջ և Մարաշի ու
Այնթապի շրջակայ գիւղերու մօտերը, որք կը-
ցուցնեն թէ ինչչափ ծաւալուն եղած է Գիլի-
կիայի ամենէն հին կեանքը ¹⁾:

2. Նոր Գիլիկիա. — Մեր պատմութեան
համար Գիլիկիայի հետաքրքրական ժամանակա-
միջոցը կ'ըսցուի մետասաներորդ դարու ճիշդ
կիսուն, երբ արդէն Գիլիկիա մ'նացած հին
քաղաքակրթութեան աւերակներու ներքեւ ալ
Բիւղանդական կայսրութեան բաղդին կապուած
օտար տարրերու կեդրոն մը կ'ըսուանար:

¹⁾ Քետայիներու վրայ ուսումնասիրութիւն մը
հրատարակեց A. H. Sayse զոր Joachim Menant
Քրանսացի ակադեմիականը Քրանսերէնի թարգմանե-
րու աւելի կողմէն կցելով Յառաջադաս մը և Յառ-
ջոյած մը. Les Hétéens Histoire d'un Empire oub-
lié, Paris, Ernest Lerout Editeur 1891.

Հայոց մուտքը Տաւրոսի անմատչելի ամուր-
ներու մէջ՝ Գիլիկիայի պատմութեան համար
նոր նոր և կարևոր դէպքեր ստեղծեց: Հին Գի-
լիկիա մեր վերը նշանակածէն աւելի ամփոփ
աշխարհագրական աստիճաններու վրայ քաղա-
քակրթիչ մղումով մը կ'զարգանար, թէև լեռն-
ցիներ — թէ Տաւրոսի և թէ Ամանոսի վրայ ի-
րենց նկարագրին հաւատարիմ կ'մնային դաշ-
տեցիներու յառաջդիմութեան հանդէպ: Նոր
Գիլիկիա աւելի սահմաններ ընդարձակեց նախ
դէպ ի Արևմուտք և յետոյ դէպ ի Արևելք՝ Եփրատ,
ընդգրկելով եփրատացիներն ալ, ինչպէս այժմ:

Նոր Գիլիկիան շունչ չառաւ տեական տի-
րապետութեան մը ներքեւ կամ շատ զօրաւոր
տարրի մագդեցութիւնով՝ որ կարենար հինին
չափ հռչակ հանել քաղաքակրթութեան տեսա-
կէտով: Բայց և այնպէս յատուկ նկարագիր մու-
նի նոր Գիլիկիան ալ իբր կեդրոն մը ներքին
և արտաքին կռիւներու. կռիւներ՝ որոց մէջ բարձ-
րացաւ հարստութիւն մը և կրցաւ երկար ժա-
մանակ փայլիլ աստղի մը պէս չողջողուն յա-
տուկ դրութեան մը պայմաններով:

Հին Գիլիկիայի բնակչութիւնը խառնակ չէ
եղած այնչափ՝ որչափ նորինը: Տիրող պետու-
թիւններ անշուշտ իրենց զարգութիւնը հաստա-

տեցին հին Կիլիկիայի մէջ. բայց միայն դադուլթ: Ասոնց ամենէն զօրաւորն եղաւ հեղինականը. արդի յոյները (ռում) Կիլիկիայի ծովեզերքին վրայ հազիւ կրնան յիշեցնել ոչ թէ հեղինակաւոր՝ հինը, այլ՝ բիւզանդական տիրապետութեան ամենէն յետին մնացորդը:

Հետզհետէ Կիլիկիայի տարբեր ազգերէ գաղթական — բնակիչները տեղական պայմաններու մէջ իրենց նկարագիրները այլասեռեցին. ասոնց իրարու հետ չփումը տարբեր բարբ մը պիտի ստեղծէր, և նոր Կիլիկիայի բարացուցականն է այդ: Երկիրը գրաւելու դիտումով յարձակողներ կամ ասպատակողներ ոչ թէ զիրար վռնտեցին, ինչպէս յառաջ, այլ՝ խտացան զանազան կեդրոններում. այսպէս յառաջ եկաւ բազմատարր բնակչութիւն մը:

Մետասաներորդ դարուն մէջ Արեմուտը և Արեւելք իրենց բոլոր ուժով Փոքր-Ասիայի բազդը կ'վճռէին. Կիլիկիա իբր մէկ մասն այդ երկրին միւնոյն վիճակի մէջ կ'գտնուէր: Սառակիւրին միւնոյն վիճակի մէջ կ'գտնուէր: Սառակիւրոն կեդրոն էր դարձել Կիլիկիան, երբ հայերն ու թիւրքմէններ ոտք կ'դնէին Տաւրոսի բարձունքներու վրայ: Դէպ ի Փոքր-Ասիա Լանկ-թեմուրեան արշաւանքներու հետեանքով թաթարներուն մուտքն Կիլիկիա՝ հազիւ կարելի է օտար

հոսանքներու վերջ նկատել միջին դարում: Ասիական բարձրաւանդակի գրեթէ բոլոր պատերազմիկ, լաւ ևս, աւագակ, թափառիկ, հովիւ ժողովուրդներն ու ազգերը և Եւրոպան թէ՛ իւր բիւզանդականութիւնով և թէ՛ խաչակիր բանակներով բնակչական տարօրինակութիւն մը բերին այդ երկրին, որու տնտեսական և մտաւորական զարգացումը շատ բնական համեմատութիւն մը պիտի պահէր այդ տարբեր ազգերու բնիկ նկարագիրներուն հետ. ոչ միայն իւրաքանչիւր ցեղ կամ ժողովուրդ իրենց բարբերը չպիտի փոխէին արմատապէս, այլ մանաւանդ ծովեզերքն ու լեռները պիտի պահէին իրենց բնականութիւնը մտքերու և բարբերու վրայ ալ: — Կիլիկիայի ամենէն վերջին օտար տարրն եղաւ չէրքեզներ, որ 1864-ին սփռեցան օսմանեան հողի զանազան կէտերուն վրայ:

Այժմ Կիլիկիա ունի հայ, յոյն, հրեայ, թուրք, թիւրքմէն, քիւրտ, արաբ (թէ մսլիման և թէ նուսսարի կամ նսայիրի ըսուած), չէրքեզ, բոշայ (չինկեանէ) և այն ազգերէ խառնուրդ մը. ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Ֆիլոսոֆներ (փրանկ՝ այսինքն եւրոպացի) մանաւանդ ամերիկացիներ (միսիօնարներ), որ ոչ թէ իբր տեղացի, այլ տեղին մէջ իբր ծանրակշիւ դեր և դերը ունեցող ոյժ մը:

Արդի Գիլիկիայում տիրող տարրը ոչ-քրիստոնեայն կամ թիւրքը կ'նկատուի. բայց տարբեր և սակայն իրական տեսութեամբ մը քրիստոնեայ տարրը կամ հայն է Գիլիկիայի նշանակութիւն տուողը:

Այդ զանազան տոհմերու մէջ իրենց ցեղաբաժանումներով հետաքրքրական են թիւրքմէնները, որ 20 — 22 ցեղ (tribu) կը հաշուուին, որոնց նշանաւորները մինչև վերջին տարիներ անմատչելի ըրին Տաւրոսը օսմանեան տիրապետութեան: Ասոնք ոչ միայն կռուող են իրենց անկախութեան համար, այլ մանաւանդ իրարու հետ: — Ասոնցմէ սա ցեղեր շատ նշանաւոր եղան. *Րամազան* կամ *Րամատան* օղլու, որ հայ թագաւորներու դէմ կռուեցան, *Խօղան* օղլու, որ մինչև իրենց նուաճումը դաշնակցած էին Տաւրոսի հայերուն հետ, *պօզան* և *հայուկ* ցեղերը, *սարխանտ* օղլու ցեղը, որ իրարու դէմ կռուեցան, և *աֆշարներ*՝ քիւրդ ցեղ մը՝ անոնց շաի նշանաւոր իբր կռուող և աւազակ, և այլն և այլն: Թիւրքմէններու այն մասը, որ կ'ձմեռեն Ատանայի գնչտում (*Չուգուր* օվա — ցած դաշտ) և ամառը հով կ'ելլեն, *Եիւրուկ* (գընայուն, թափառիկ) կ'կոչուին և ամենէն աւելի ծանօթ են բոլոր ճանապարհորդներուն:

Այս խառնուրդի մարդահամարը կարելի չէ

որոշել, ոչ միայն կանոնաւոր աշխարհագրի մը բացակայութեան շնորհիւ, այլ որովհետև եղածներն ալ շատ անճիշտ են: Իսկ հայոց թիւը Գիլիկիայի արդի թէմերուն մէջ՝ *Արարատ* ամսագիրը (1895 յունուար էջ 46) նշանակած է 267.150 անձ:

Լեռնցիներու արդի կեանքը, մանաւանդ կէս դար յառաջ, ոչ-քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կեանքն է: Անոնց յարաբերութիւններն իրարու հետ զէնքով կ'չափուի: Առանգումը սովորական բան մ'է ընտանեկան բարբերու մէջ: Տնտեսական վիճակը աւազակային գործունէութենէն կախուած է. իրենց հօտերն ու նախիրները հազիւ կարտադրեն ամենէն անհրաժեշտ պէտքերը: Հուղկահարութիւնը ցամաքի վրայ, ծովահնութիւնը ալիքներու վրայ Գիլիկիայի ամենէն հին և ամենէն բնական նկարագիրն էր: Հին Գիլիկիա իւր ամենէն փայլուն քաղաքակրթութեան ժամանակամիջոցին մէջ ալ չլրացաւ զերծ մնալ աւազակային կեանքի հոսանքներէն: Սյժմ գրեթէ նոյն է թէև տարբեր ձևի մը տակ. արդի *գայրզմը*ներու (մակուկավար), ընդհանրապէս արաբ, վարժունքը ուղեորներուն հետ եղանակաւորուած ծովահնութիւն մ'է. իսկ հուղկահարները դեռ իրենց վերջնական հա-

չիւր չեն տուած ան լուծին, որուն ներքև դիւրաւ գլուխ չծռեցին:

Առտնին կենցաղը պարզ է և անբաւական, իրենց հագուստն ու կապուստը քաղաքներ կ'աւտարաստեն. քիւրդ *քէչիկ* (հարս, կին) մը չկրնար մկրատ ու ասեղ գործածել. բայց ներս մատները շատ ճկուն են կարպետներու և գորգերու հիւսուածքին մէջ: Իրենց զարդարանքի (գլխաւորապէս արծաթեղէն) պերճանքը Ատանայի և Հալէպի վիլայէթներու գլխաւոր քաղաքներէն կ'գնեն: Այս կերպով չփումը բաւական օգտակար միջոց մ'եղաւ անոնց բարբերն ընտանեցնելու: Լեռնցիք միշտ գինուած, ձին թամբըլած, քնանալու ժամանակ բարձին ներքեն է իւր ատրճանակն կամ հրացանը. ամեն վայրկեան գրեթէ վրէժխնդրութեան խնդիր մը պէտք է լուծուի գիւղէ գիւղ, ցեղէ ցեղ, *օւլայէ օւլա* (վրան, վրանախումբ):

Ո՛չ միայն լեռներն են այս բնական վիճակի տեականութեան քաղաքակրթուած գիրքի մը հանդէպ, այլ մանաւանդ կրօնական դանազանութիւններն ալ: Ամեն ցեղ իւր հաւատալիքը, իւր նախապաշարումը, իւր մոլեռանդութիւնն ունի: Ո՛չ մի ձեռնարկ տիրապէս կարող է յաջողիլ քաղաքացիական ճշմարիտ կեանք

մընդհանրացնելու ան բազմատարր խառնուրդին մէջ:

Օսմանեան տիրապետութիւնը իւր կառավարչական կազմակերպութիւնով չկրցաւ նոր փայլ մը տալ այդ երկրին: Սուլթաններու իշխանութիւնն, որ հազիւ 1840-ին տարածուեցաւ Տաւրոսի բարձունքներու վրայ՝ երբ Լոնտրայի դաշնագրութիւնն ստիպեց Խալահիմ փաշան եգիպտական զօրքերն հանել, և վերջապէս 1864-ին, Զեթունի և Խօղան օղլուի նուաճումով, միայն ճնշում և անկում յառաջ բերաւ. այնպէս որ Յիլիկիայի արդի վիճակը ներկայացնելու համար կարելի չէ կէտ մ'ալ փոխել ան տպաւորութիւններէն, զոր արձանագրեց Վիլլտոր Լանկլուա հայագէտն իւր միամեայ հետազոտութիւններու միջոցին 1852—53:

«Եգիպտական բանակի սլաւալուէն յետոյ, Ատանայի կուսակալութիւնը, որ կազմուած է հին դաշտային Յիլիկիայէն, դարձեալ մտաւ Օսմանեան Դրան իշխանութեան տակ, յանձնուեցաւ իւր գործակալներուն և ենթարկուեցաւ միևնոյն վարչական ձևին, որ կարծես հաստատուած է ցամբեցնելու համար բարեկեցութեան և կեանքի բոլոր աղբիւրները և ջնջելու ամենէն աննշան հետքերն երկրի հին քաղաքակրթութեան»:....

Ասիայի այս ան սլաւալուէն է, զոր կ'ընդա-

պատեն Տաւրոսն ու ծովը և զոր նախնիք Կիլիկիա անունով կ'ճանչէին, որ միջին դարում կորանցուց ծաղիկներու պաճուճանքը և իւր վեհապանծ տեսքը փոխարկուելու համար պատերազմի դաշտի մը, որուն ստացումը Բիւզանդացիք և Հայք իրարմէ ուզեցին խել, Եգիպտացիներ շատ անգամ աւերեցին դայն անգլթօրէն, անխնայ, և որ, վերջապէս, թիւրք տիրապետութեան ներքի ընդարձակ անապատ մեղաւ, ուր ձինկիզխանի և Թիմուրլէնկի յաղթական հրոսակներէն սերած թուրքմէն և քուրդ ցեղեր աստ անդ կ'լծափառին:

«Երբեմն այսչափ գեղեցիկ այս երկրին մէջ, այսօր մորենիներով և ժանտահոտ ճահիճներով ծածկուած, տենդը կ'տասանորդէ ժողովուրդ մը, որ ամեն տարի կ'նուազի և որ այդ պատուհասին բռնութեան դէմ կ'դնէ միայն իւր անդարմանելի անհոգութիւնն, և վերջապէս պիտ' անհետանայ եթէ եւրոպա չգայ օր մը տնկելու իւր քաղաքակրթիչ դրօշը ծեր Տաւրոսի ձիւնադարդ կատարներուն և Հին Կիլիկիայի աւերուած դաշտերուն վրայ:

«Տարի մը կեցայ այս երկրին մէջ ուր շքնուած օդը մահառիթ է, ամենէն գեղեցիկ պըտուղներ վնասակար են. և ջուրերը վատառողջ. ուր մարդը վերջապէս այնպիսի անկում մը

կրած է անգիտանալու և արհամարհելու չափ այն բարիքները, զոր Աստուած հաճած է աւելի իրեն շուայել քան երկրագնդի ուրիշ ունէ կէտի մը» (Շմբ. Կիլիկ. էջ 59 և 64—65):

Հայագէտ հետազօտողին դիտողութիւնները հակառուջական տեսակէտով կ'վերաբերին դաշտային Կիլիկիայի. այդ ժամանակէն ի վեր (գրեթէ կէս դար) փոփոխութիւն մը չէ կրած դէպի լաւ. հակառակը բնական է:

Բ.

Ռոտրիմեանք եւ Կիլիկիա. — Կիլիկիայի յարաբերութիւնները Բիւզանդիոնի եւ Հռովմի հետ. — Կիլիկիայի խոշորակամութիւնը. — Հայոց նկեղեցիմ եւ հայոց արդի վիճակը:

Տաւրոսի պատմական յիշատակները ժԱ դարու կէսէն յետոյ մեզ համար թանկագին են իբր մեր ազգային քաղաքական կեանքի դարաւոր տեսականութիւնը. Ռուբինեան հարստութեան աստիճանաւոր կազմակերպութիւնը իրարմէ այնքան տարբեր և զօրաւոր տարրերու մէջ և Կիլիկիայի գրաւումը Մեծն Լեոնի ձեռքով, որ իւր անունով իսկ Լեոնի երկիր կոչուե-

ցաւ, պատմական անցքներէն է, որ կ'հիացնեն և մտածել կուտան: Ռուբէն, հարստութեան տոհմապետը, հեռատես միտք մէջ, և իւր տեղաւորումը Գիլիկիայի մէջ բախտախնդրի ձեռնարկ մը չէր. Գազիկի վրէժը, այսինքն՝ ուրիշ փայլուն հարստութեան մը (Բագրատունի) եղբերական փճացումը հիմն եղաւ Ռուբինեանին: Եւ այս է պատճառն որ Գիլիկիա իբր հայաստան մը, Փոքր կամ Միջին Հայաստան, Այրարատի և Մասիսի հին փառքերուն և հայու լարուած զգացումներուն կենդրոն մ'եղաւ անցելումն և է նոյն իսկ այժմ: Ռուբինեան իշխանութիւնն այնպիսի գազաթնակէտ մ'ունեցաւ, զոր կարելի չէ մեր պատմութեան ուրիշ շրջանի մը մէջ մատնանիշ ընել: Գաղտնիք մէջ այդ որուն բունը կ'կազմեն Տաւրոսեան ամուրներ և ասոնց հանգամանքը կշռող վարչական հանճարներ:

Գիլիկիայի նշանակութիւնը հայ բարբերու և ըմբռնումներու մէջ աւելի շօշափելի է: Ծովեզրեայ երկիր մը ուրիշ արդիւնք չէր կարող ունենալ: Արևելեան հայոց յարաբերութիւններն օտարներու հետ սկզբէն ի վեր իրենց բոլոր տարբերութեանը մէջ շարտադրեց ինչ որ կ'զիտենք Գիլիկեցիներու վրայ: Եւրոպայի (Իտալիա, Սպանիա) և յետոյ Ճինսվիզներու (Գենուա-

ցի), — որք վաճառականական դաշնագրութիւններ ալ կնքեցին հայոց հետ —, չփութը՝ Գիլիկիան Արևմուտքի կապեցին և խաչակրութիւնը ամենէն ընդարձակ միջոց մ'եղաւ Եւրոպայի այդ ժամանակամիջոցն ուսումնասիրելու թէ արքունիքի ե թէ ժողովուրդի համար: Պապը, որ կոնդակով մը բանակներ կրնար հանել այն ժամանակ, հայ Դարպասի բարեկամ դարձաւ. և բոլակական նորութիւններ մուտ գտան Ռուբինեանց արքունիքը, Եւրոպան յարգեց, պատուեց այս հարստութեան ներկայացուցիչներն և հայոց եկեղեցին իսկ ստիպուեցաւ նորութիւններ ընդօրինակել արքունիքի խաթեր համար:

Այստեղ կ'սկսի այն ծանրակշիւ Վանդիլներուն պատմութիւնը, որք հայոց եկեղեցիին շուրջ դարձան երբեմն և դեռ կ'դառնան միայն մականօրէն:

Միանգամ ընդ միշտ պէտք է համոզուիլ որ Գիլիկեցի հայեր ալ և ալ ցեղերու մէջ պիտ' ապրէին. անոնց հետ ամեն յարաբերութիւն բարեկամական պէտք էր ըլլալ. կեանքի ապահովութիւնը, կենցաղավարութեան պայմանները ուղղակի կ'պահանջեն այդ ամենը: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել թէ հայ արքունիք մը կար հայ եկեղեցիէն դուրս. այս երկու նուիրապետութիւններն սակայն կապուած էին իրարու

հետ նոյն իսկ Լուսաւորչէն ի վեր: Լուսաւորչի Մթողը թաղաւորական իշխանութենէն շատ պաշտպանութիւն գտաւ. եկեղեցին ալ իւր կողմէն անգործ չկեցաւ ի հարկին: Յիւլիկայի մէջ եկեղեցին աւելի պէտք ունեցաւ իւր պաշտպանութեան, լաւ եւ, իւր օգնութեան շրջանակն ընդլայնելու: Ասի բնական հետեանքն էր Արքունիքի յարաբերութիւններուն անյալիսի իշխանութիւններու հետ, որք շատ զօրաւոր էին իւր շուրջը և կրօնական կամ եկեղեցական զօրաւոր նախապաշարումներ ունէին. կրօնը, եկեղեցին էր անոնց ոյժին կենդրոնը: Այսպէս Բիւզանդական ձգտումները զբաղեցուցին հայ արքունիքին ու եկեղեցին Ճնորհալիի և իւր յաջորդներուն ժամանակ: Լամբրոնացին, այդ անկեղծ եկեղեցականը, որ զուտ քրիստոնէական ոգիով կամ տեսակէտով յարած փարած էր խնդրին, ջերմ պաշտպան կանգնեցաւ Յունաց հետ միանալու գաղափարին: Ճնորհալին, որ գիտէր հռոմէներու ձգտումները, հայ արքունիքի դիրքն և իւր կողմէն սպասուած օգնութեան չափն ու եղանակը, ամեն զիջողութիւն ըրաւ Բիւզանդիոնի պահանջներուն հանդէպ, որ յաջողութիւն պիտ' ըլլար անշուշտ եթէ իւր մահը չընդհատէր ամեն յարաբերութիւն: Եկեղեցին կ'ընէր այս զիջումները հայոց թագին պահ-

պանութեան համար. և Բիւզանդիոն իբր տիրապետող մը Յիւլիկայի ինչ ինչ կէտերուն անյարաբերութիւններու ճնորհիւ բարեկամ մնաց հայոց՝ քաղաքական խնդիրներով:

Բիւզանդիոնի տկարացումը պիտի յայտնէր գաղտնիքը. և իրաւի, երբ լատին ազգեցութիւնն սկսաւ զգացուիլ Յիւլիկայի մէջ՝ հայր միտեցան դէպ ի այդ կողմը. մոռցան Բիւզանդիոնը իւր բոլոր շարժումներով, իւր բոլոր ձկտումներով: Նոր տարրը աւելի զօրաւոր, աւելի փայլուն էր. նոյն իսկ Բիւզանդիոն վնասած էր խաչակիրներու անցքէն: Գրիգոր Տղայ, մեծ կաթողիկոս մը, քոիթի վայրկեանի մէջ պաշտօնի անցած էր. թողուց հռոմէները, հետեցաւ արքունիքի միտումին. պէտք է բարեկամանալ պապի հետ, որ ինքն հռովմ նստած՝ բանակներով Յիւլիկա կ'մտնէր. պապը ահագին ոյժ մ'էր քաղաքական, բայց կրօնական զսպանակով լարուած: Այդ ոյժը Քրիստոսի անունով Փոքր-Ասիան կ'եղաշրջէր ջլատելով մայրմական յառաջացումները: Քրիստոնէութեան համար հրաշալի երևոյթ մ'էր այս: Ամբողջ Փոքր-Ասիա մայրման պիտ' ըլլար եթէ Սալահատուն չհաշտուէր խաչակիր դրօշներու հետ: Հայ արքունիքն՝ քրիստոնեայ ոյժ մը Յիւլիկայի մէջ՝ ոչ միայն օգնեց այդ խաչակրութեան սովատանջ

մէկ ճիւղին, այլ ուղեց իրապէս բարեկամանալ, կապուիլ անոնց և ընդարձակել իւր ոյժը: Այս բարի կամքը բաւական չէր սակայն. խաչակրութիւնը վարող կեդրոնը չափաի բաւականանար այդ չափով. նա իւր եկեղեցիին ուժով կ'գործէր, իւր նախապաշարումն ունէր և կուղէր որ հայ արքունիքը այդ ճամբով բարեկամանար իրեն հետ: Հայոց կաթողիկոսը չէր կրնար թողուլ հայոց թագաւորը, տեսնել անոր տկարացումը, ստիպողական պէտք մը կ'զգար օգնելու անոր քաղաքական ձեռնարկներու յաջողութեան համար: Ամենայն ազատամտութեամբ կ'զիջանէր: Այս սկզբունքով գործեցին արքունիքն ու եկեղեցին: Եկեղեցին, սակայն, գործեց միշտ խոհեմ, զգոյշ. արքունիքը ազատ էր գրեթէ այդ նրբութիւններէն:

Ահա այն ճշգրիտ ուրուագիծը, որուն վրայ կարելի է չինել հայոց եկեղեցիին յոյն և լատին եկեղեցիներու հետ ունեցած միութենական յարաբերութիւններուն պատմութիւնը, որուն մակարդակային ուսումնասիրութիւնը թիւր և հակապատմական հետեանքներու կ'առաջնորդէ մըտքերը:

Բիւզանդիոնի և Հռովմի հետ հայոց ունեցած շփումներէն շատ քիչ տարութիւն յառաջ ե-

կաւ: Եթէ պատմական տեղիքներու (զուտ կրօնական գրչէ ելած) վրայ հիմնուենք և ուռուցիկ ասացումներով չլանանք, պէտք էր սպասել որ ամբողջ Կիլիկեցի քրիստոնեաները կամ յոյն կամ լատին եղած ըլլային այժմ, կամ թէ մասամբ յոյն և մասամբ լատին: Այդ ինչ զօրեղ հոսանք մը և ճիգ՝ նախ Բիւզանդիոնէն և յետոյ Հռովմէն: Իրողութիւնը չը ստերսակայն, Կիլիկեցի քրիստոնեաներուն ամենէն չնչին մասը կ'կազմեն այսօր այդ եկեղեցիներու հետևողներ: Հիմայ ուրիշ եկեղեցի մը կայ բաւական ստուար հետևողներով: Բողոքական եկեղեցին է այդ, որուն փորձը կարելի է երրորդ նկատել պատմական դասաւորութիւնով Յոյն և Լատին փորձերէն յետոյ: Այսօր յայտնի է, որ բողոքականութիւնը յաջողած է Կիլիկիայում (իմանալով կաթողիկական թէմերու սահմանը) և քիչ շատ տեղական նկարագիր մը կ'կազմէ: Ամերիկա այս յաջողութիւնը չալարտեք Բիւզանդիոնի կամ Հռովմի ի գործ դրած միջոցներուն. միջոցներ՝ որ յաջողութիւն չտուին այդ միջնադարեան սկզբունքներու գործադրութեան: Բողոքականութիւնը մտաւ Կիլիկիա. իւր յարաբերութիւն ուղղակի ժողովուրդի հետ եղաւ. քաղաքական տեսակէտներ չկային: Յոյներ, խաչակիրներ վանք չինեցին, մեր արքունիքէն կնգուղ առնողներ

անգամ եղան. Ամերիկացիներ դարոց, հիւանդանոց, եկեղեցի չինեցին. օգնեցին նեղ օրերում. հրդեհի, սովի և այլ պատուհասներու դէմ կռուեցան: Ասոնք չինիչ, հրապուրիչ միջոցներ են սակայն: Բողոքականութեան բուն յաջողութիւնը բանաւոր է աւելի կիլիկեցիներու ընդհանուր կրօնական դիրքին մէջ փնտռել: Կիլիկեցիներ և Կիլիկիայի սահմանակից հայաբնակ տեղեր տեսակ միազատամտութիւն ժառանգել են կարծես. պատմական է այս. յարմարելու, ընտրելու միտում մը, պատրաստականութիւն մը կայ ատոնց մէջ: Կիլիկիայի դաշտային բնակիչներն աւելի խիզախ են այս պարագայում, Տաւրոսի բնակիչները՝ ոչ. բայց անոնք ալ երբ միանգամ փարին նորութեան մը, եթէ ոչ անկարելի՝ գոնէ դժուար կ'լինի ուժացնել զանոնք իրենց ընդգրկած գաղափարէն կամ գոյացուցած համոզումէն: Պէտք է ըսել որ խիստ ընդդիմութեան բաղխեցաւ բողոքականութիւնն իւր մուտքին ժամանակ, այսինքն՝ զրեթէ կէս դար յառաջ. բայց այդ ընդդիմութեան մէջ կարծես միսիօնարներ տեսան ապագայ բեղմնաւորութիւն մը: Կիլիկիայի բողոքականութիւնը լաւ է. մանաւանդ այն օրէն ի վեր, յորում սկսաւ իւր տեսակ մը տգիտութիւնը (վիճելու, արհամարհելու) թոթուել. այսինքն՝ բո-

ղոքական նորութիւններու մոյեռանդութիւնը մէկդի թողուլ. սիրել ազգը, հայ ըլլալ, բիշ մ'անդրադառնալ իրենց հին եկեղեցիին վրայ, վերջապէս կամաց կամաց ելլել միսիօնարական ճնշումի տակէն և այլն: Այս երևոյթը դիտելու է բողոքականութեան զարգացած ուրիշ կեզրոններում ալ (Խարբերդ, Մարսըւան): Աւելի ուրախալի է տեսնել, որ վերջերս կերպարանափոխութիւն մը կ'կրէ հայ-բողոքական եկեղեցիներ Կիլիկիայում Այնթապէն սկսեալ. անոնք մօտենալ կուզեն Հայաստանեայց եկեղեցիին, ընդօրինակելով անոր արարողական և իրենց նպատակայարմար կէտերը:

Հայաստանեայց եկեղեցին ալ տեղական նրկարագիր մ'ունի Կիլիկիայի մէջ: Ժողովուրդն սրշափ ալ չզարգացած՝ սակայն կատարեալ յարգանքով և միանգամայն զարմանալի ազատամտութեամբ կ'վարուի իւր եկեղեցիին հետ. խորին քրիստոնեայ մը, բայց ոչ սարսափող եկեղեցիէն: Տաճիկ լեզուն ընդհանրապէս, մանաւանդ դաշտային Կիլիկիայում և Տաւրոսի մէկ մասին մէջ կ'տիրէ մեր եկեղեցիներում. բարոզը միշտ, ճաշու աւետարանը, ընթերցուածներ զրեթէ տաճկերէն պիտ' ըլլան. թարգմանիչ քահանաներ յարգի են: Գրաբարը անմատ-

չելի է նոյն իսկ հայերէնախօս լեռնցիներուն, որոնց առտնին խօսուածքն իսկ գիւղէ գիւղ բոլորովին կ'տարբերին:

Այնպիսի պարզութիւններ կան Կիլիկեան եկեղեցիներում, որք կ'հիացնեն. Պոլիս աւելի շատ նորութիւններ ունի քան Կիլիկիան: Բաւական է յիշել Աւագ ուրբաթին թաղումի թափոր կազմելու, շրջեցնելու սովորութիւնը. օտար, բոլորովին հակառակ օրուան յիշատակին բնութեան և նոյն իսկ Տօնացուցին: Այս տգեղ նորութիւնը չունին կիլիկեցիք:

Դիտելու երևոյթ մ'է քահանայութեան դիրքն ալ. ազգեցիկ, գործօն, նոյն իսկ իրենց ամենէն տգէտ վիճակին մէջ: Անոնք կ'խօսին, կ'քարոզեն, ամեն ինչ են եկեղեցիի համար: Քահանայութեան յարգը, զօրացումը Կիլիկիա գիտցած է ճանչել: Զեղծում չպիտի նկատեմ վարդապետներու իրական չգոյութիւնը, որովհետև անձամբ կ'գտնուին, քանի որ քահանաներն են որ կ'վարեն եկեղեցիները: Միայն թէ հասնէր ըստ ինքեան ցանկալի վիճակի մը. քահանայութեան այդ վիճակին բարձրացումը պիտի պայծառացնէ Հայաստանեայց եկեղեցին ամեն տեղ. բայց ամենէն յառաջ նոր դարկ մը պէտք է Կիլիկիայում, ուր դիրք մը կայ արդէն քահանայի համար:

Կիլիկիայի հայեր շատ յառաջ գացին վերջին 20 — 25 տարիներու մէջ. բայց տնտեսական վիճակն, որ ամբողջ Թուրքիան կ'ահաբեկէ, տագնապեցուցիչ բան մ'ունի Կիլիկիայի համար: Այս երկիրը շատ պանդուխտ չհասներ հացի խնդրին համար, որչափ կ'հասնէ Հայաստանը: Երկրին բոլոր զարգացումը, բուն արուեստներ, քրիստոնեաներու, մանաւանդ Հայոց ձեռքն է. վաճառականութեան մէջ, որ Կիլիկիայի համար մեծ նշանակութիւն ունի, նշանաւոր հայ ձեռքեր կ'գործեն: Տոկնութիւն, զարգանալու յատկութիւն, չափաւորութիւն, խնայողութիւն բարացուցական ընդհանուր գծերն են կիլիկեցիներուն՝ Տաւրոսի բարձունքներէն սկսեալ մինչև Միջերկրականի եզերքը: Այս յատկութիւններն անքան ազդեցիկ և ցոլուն եղան որ չափաւորեցին նոյն իսկ տաճիկ հասարակութեան բարքերը: Այս երևոյթը դիտելի է մանաւանդ կարևոր և հայաշատ քաղաքներում, ուր անվիճելի կերպով 15 — 20 տարիներէ ի վեր հայ և տաճիկ հասարակութիւնները հաշտ էին իրարու քաղաքացիական կեանքի պայմաններում, և միայն վերջին ծանօթ դէպքը վերածեց զանոնք իրենց առջի անտանելի բարբերուն. դէպք մը որ նոր էջեր աւելցուց հայոց պատմութեան, մանաւանդ Կիլիկիայի պատմութեան մէջ:

Հայերու կրթասիրութիւնը հաւասար է և աւելի՛ իրենց ջերմեռանդութեան. վեց, երեք եկեղեցի ունեցող քաղաքներ, գիւղաքաղաքներ կան (Ջէյթուն, Մարաշ, Ատանա). այսօր անոնց քով դպրոցներ ալ կառուցուած են: Կըրթական ծախքը, ինչպէս եկեղեցականն ալ, իրենք կ'հայթայթեն. դուրսէն օգնութիւններ չեն հասներ. միայն Միացեալ ընկերութիւնն է որ՝ Հաճընի և Ջեթունի կրթական կեանքին հսկեց, բարձրացուց:

Հայերու համար բնիկ է կրթասիրական զգացումը, և Կիլիկիայի մէջ պատմական է այդ. Ռուբինեանց լաւագոյն և ամենէն զերազանց յիշատակներէն մին է անշուշտ գրքի և գրչի սէրը, տաք ձկտումը: Պէտք է սակայն խոստովանել որ հայեր (Կիլիկիայի) մրցումի կ'պարտին իրենց վերջին զարկը. միսիօնարներու ձեռնարկները պէտք էր հակակշռել. այդ քաջութիւնն ունեցան Կիլիկեցիներ և անշուշտ կ'գերազանցէին, եթէ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսը, որուն վրայ անսպառ համարում մը կենդրոնացուցած էին թէ տեղացիներ և թէ ուրիշներ, մշակէր Կիլիկիայի զարգացումը:

Երկրին ամեն տեսակ պահանջները, թէ կլիմայի ազդեցութեան տակ, թէ այլևայլ ցեղերու հետ շփումով, մտաւորական մասնաւոր

յատկութիւններ տուած են Կիլիկեցիին. սրախօսութիւն, արագ ըմբռնում, հեռատեսութիւն, քաջութիւն, անկախութեան ոգի բարձունքներու վրայ այն յատկութիւններն են, զորս կըրթութեան ձեռքով ներշնչել շատ երկար ժամանակ պիտի գրաւէր. բայց բնական են ասոնք Կիլիկիայի համար: Եթէ երկիրը անուն մը պահած է Ռուբինեանց վերջացումէն յետոյ, հայոց կ'պարտի զայն: Ո՛չ մէկ ժողովուրդ կրնայ վերաշինել այդ երկիրը, մանաւանդ տնտեսագիտական տեսակէտով, եթէ ոչ հայեր. տիրող տարրերէն տաճիկը անստակ է միտք յոգնեցնելու. լեռնցիներ բաւական կ'համարին զէնքն ապրելու համար: Թիւրքմէնը, քիւրտը կ'կոդոպտէ, տաճիկը կոշտ արհեստներով և միտք չըզբաղեցնող գործերով կ'զբաղի. շատ քիչ է բացառութիւնը:

Կիլիկիայի կրած հարուածն անցեալ տարւան վերջերը՝ դժուար և տնտեսական ամենէն վատ կացութեան մը մասնեց ժողովուրդը, հայր: Կեանք, ինչք, պատիւ անգթօրէն ըռնաքարուեցաւ: Ինչպէս Հայաստանին բնակիչներն, նոյնպէս Կիլիկիայիներ, երկար խաղաղութեան մը և կատարեալ ապահովութեան մը պէտք ունին միայն իրենց կորուսած վիճակը

գտնելու համար, որ արդէն գոհացուցիչ չէր:

Գիտելու է, սակայն, այս նիւթական անկումի մէջ բարոյական բարձրացումը: Այսպիսի սև ամպեր, որ շատ անցան հայ կեանքի գլխէն, Կիլիկիայի արդի սերունդին համար պատմական զգացում մ'էր լոկ այդ. այժմ փորձով հասկըցան անոնք և զգացին թէ ինչ կ'արժէր իրենց հայութիւնը: Իբր հայ քրիստոնեայ զոհեր տալ դեռ այսպիսի դարու մէջ և այդ մտքման մոլեռանդութեան մը հանդէպ, քստմնելի է. բայց այս վիճակը ներքնապէս զօրացուց հայը. այսօր ազգային կապը կրօնական կամ եկեղեցական ամեն խտիր վերուցած և ի մի ձուլած է հայերը: Բարերար արդիւնք մը ազգային և զուտ բարոյական ոգիով յառաջ եկած, զոր պէտք է մշակել տեսական ընելու համար:

Գ.

Կիլիկիան և կաթողիկոսութիւնը. — Երկու ջրջաններ. Աթոռիկոսի դիրքը. — Արդի վիճակը:

Կիլիկիայի մէջ հայոց կաթողիկոսութիւնն երկու շրջան ունի. մին Գրիգոր (Բ.) վկայասէրէն կ'սկսի մինչև Գրիգոր (Թ.) Մուսարէկեանց

(Ծամնդաւ, Սեաւ լեռ, Հոռոմ — Կլայի, Սիս. 1065 — 1440)՝ *Ընդհանուր կաթողիկոսութիւն, միւսը Մուսարէկեանցէն մինչև հիմայ՝ Մասնաւոր կաթողիկոսութիւն:*

Առաջին շրջանը շատ կարեւոր է մանաւանդ մատենագրական տեսակէտով: Մեր մատենագրութեան Արծաթի դարն իւր փայլը կ'պարտի գրական բեղմնաւոր մշակութեան մը: Այս շրջանի կաթողիկոսներուն մեծագոյն մասը՝ ամենն ալ նշանաւոր անձնաւորութիւններ՝ գրական մշակներու խումբ մը կ'կազմեն (Վկայասէր, Ընորհալի, Տղայ, Յակոբ Ա. Սնաւարդեցի և այլն և այլն): Տաւրոսի և Սեաւ լեռան վանքերուն (Սկիւայ, Ակնի, Դրազարկ, Զուլը, Մաշկիոր, Կարմիր վանք և այլն և այլն) հռչակը այդ ժամանակամիջոցում իրական հնչում մ'ունէր, իսկ վարդապետներ (Ստեփանոս Մանուկ, Լամբրոնացի, Սկևազցիներ, և ուրիշ հարիւրաւորներ) կուսակրօնութեան պարծանքն և գրականութեան պատիւն էին: Ժամանակի գիտութիւններուն կեդրոն եղան այն վանքեր, որոնց հետքը հազիւ մնացել է այժմ:

Դասն ու Աթոռը իրարու զօրավիգն եղած ուսումնական կեանքի յարգը բարձրացուցին. չափազանցութիւն չլինիր երբ ըսենք թէ գիրքի և գրչի մշակներու ասպարէզ մ'էր Կիլի-

կիան և հայ եկեղեցիի պաշտօնէութեան փառաւոր մի ժամանակամիջոցը՝ կաթողիկոսութեան այս առաջին շրջանը: Իրողութիւն մ'է այս, զոր այդ դարուն մէջ ալ գիտցած են գնահատել. «Կանխեալ վերստին դուրս ի տեղի իմաստասիրաց եւ ուսումնասիրաց յերկրոյ Կիլիկիոյ, որոյ Քրիստոս պահապան կանգնի և պատսպարէ աջովն իւրով» (Սիսուան էջ 224):

Ռուբրիկեան թագաւորներ (Լևոնեանք և Հեթումեանք) և սպարապետներ ալ (Սմբատ Գունդատապլ) գրական անձնաւորութիւններ ունեցան իրենց մէջ, երևոյթ մը զոր կարելի չէ ուղղակի մասնանիշ ընել հայ Արքունիքի նախորդ ժամանակամիջոցներում:

Լեզուագիտութիւնը անվիճելի կերպով ընտիր ներկայացուցիչներ ունեցաւ. Եւրոպայի հետ յարաբերութիւններուն անհրաժեշտ պահանջն էր այդ: Կիլիկիայի կաթողիկոսութիւնն աւելի մօտ Բիւզանդիոնի և Եւրոպայի բնականօրէն զարկ տուաւ գրչի գործունէութեան. մրցում կար հայ և ուրիշ վանականներու և եկեղեցականներու մէջ:

Սիսը գաղափարուած գրքերու ահագին արտագրութիւն ունեցաւ. անոնցմէ մեզ հասածները հազիւ հարիւրէն մէկն է: Մենք չենք

կրնար ճշտել թէ որչափ հեղինակութիւններ ալ փչացան անոնց հետ:

Երկու գլխաւոր արուեստ՝ գրչութիւն (ոսկեղն ու նկարեղն ալ միասին) և երաժշտութիւն գերազանցապէս մշակուեցաւ Կիլիկիայի մէջ: Հայ մատենադարաններ իրենց ձեռագիր-հարստութեան շատ թանկագին մասը Կիլիկեցի գրիչներու կ'աւարտին: Ստեփանոս Գոյնէր Երեցանց պէս գաղափարողներու, Սարգիս պիծակի պէս ոսկողներու մօտ՝ Կիլիկիան Արիմներ ալ ունէր իբր ճարտար գրիչներ: Գրասէր արքունիք, գրասէր հայրապետանոց և հայրապետներ ամեն պաշտպանութիւն բրին գրական մշակութեան ճիւղերու համայնքին:

Ասոնց յարգը կ'բազմապատկուի երբ նկատի առնենք այն ժամանակը, որ գրեթէ հանգստութիւն չունէր: Ներքին խռովութիւններ, արտաքին յարձակումներ անընդհատ էին գրեթէ. կեդրոնական տեղեր սակայն, Սիսի վանքէն սկսեալ մինչև Տաւրոսի նշանաւոր վանքերը, բնական ամրութեան մէջ ամուր բռնեցին թուրթըն ու գրիչը:

Կիլիկիայի այս շրջանի կաթողիկոսական իշխանութիւնն ընդհանրական էր. գրական և եկեղեցական շարժումներ եռանդուն էին. Արեւելեան վարդապետներ անտրտուն չմնացին

ատոնց հանդէպ. կաթողիկոսներն անարգելու չափ յառաջ գնացին: Եւ Արեւելքի մէջ Բարսեղ կաթողիկոսի ընտրութիւնը (1082) կաթողիկոսական աթոռներն աստ անդ շատցնելու առիթ տուաւ: Գիլիկիայի կաթողիկոսարանին դիրքը քաղաքական երկրում՝ նշանակութիւն չունեցաւ արեւելեան վարդապետներու համար. այս է պատճառն որ անոնք խիստ և յանդուգն եղան կաթողիկոսներուն առջև: Այդ խնդիրը մեծցաւ հետզհետէ. ոչ Լեոնի արքունական ընծաներն արեւելեան եկեղեցիներու, ոչ կաթողիկոսներուն արեւելեանները շահելու տրամադրութիւնը կրցան Տուտէորդիները բերել մտածելու, դիտելու այն նրբութեան, որով միայն կարելի պիտ' ըլլար Գիլիկիայի կաթողիկոսարանն ըմբռնել:

Դժբաղտաբար Ռուբինեանց տկարացումը հետզհետէ եթէ ոչ կասեցուցին, գէթ սահմանափակեցին բոլորովին Գիլիկիայի գրական յառաջդիմութիւնն և կաթողիկոսարանն անպաշտպան մ'նացած արտաքին յարձակումներու հանդէպ, բազմապատկեց արեւելեան վարդապետներու տրտունջը: Գիլիկիան դժուար և շատ դժուար կացութեան մը մատնուեցաւ. այս կողմէն ալ տրտունջներ բարձրացան և հետե-

ւանքն եղաւ Գիրակոս Վիրապեցիին ընտրութիւնը (1441):

Մուսաբէկեանց մ'նաց Գիլիկիայի մէջ. Գիլիկիա, որ իւր փառքի ստուերներուն տակ լքուած էր: Գիլիկիայի համար այստեղ կ'սկսի կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը. պատմական նշանակութիւն ունեցող շրջան մը:

Էջմիածին և Սիս լաւ աչքով չդիտեցին զիրար երկար ժամանակ. պարբերական կռիւններ բաւական տխուր դէպքերու ծնունդ տուին. ցաւալի է այսպիսի երեւոյթներ մանաւանդ մեր պատմութեան մէջ. պէտք չէր որ տեղի ունենային այսպիսի դէպքեր: Ինչ և է, այդ կռիւններ տեսակ մը մրցում եղաւ երկու կողմի համար ալ, գէթ գործունէութիւն պահելու համար երկու կենդրոններուն մէջ. այնպէս որ երբ մին տկարացաւ տիրապետողներու քաղաքական վրդովումներուն մէջ, միւսը զօրացաւ: Այս փոխն ի փոխ վիճակը հետաքրքրական իրողութիւն մ'է:

Հակառակութիւններու, կռիւններու պատմութիւնը չպիտ' ընեմ: Աւելի նշանակութիւն ունի այն հասկացողութիւնն, որ մերթ ընդ մերթ ցուցին երկու կողմէն ալ ի վեր հանելով երկու Աթոռներուն կարեւորութիւնը: Այդ հաս-

կացողութիւնն անվիճելի համոզում մ'եղաւ մանաւանդ քառորդ դարէ ի վեր: Եթէ սկիզբէն փոխանակ հակառակութիւններու տիրէր *անընդհատ* բարեկամութիւնը, կշռուէր երկու կեդրոններուն ալ դիրքը մեր ազգային կեանքի տեսակէտով և այլն, այսօր տարբեր վիճակի մը մէջ պիտի տեսնէինք Գիլիկիան:

Գիլիկիայի Աթուին կարեւորութիւնը կ'շեշտուի այն զօրաւոր պատճառներով, որը հետզհետէ իրարու վրայ կ'բարդուին: Ամենէն հակակիր անձեր այսօր տրամաբանական միտում մը կ'ցուցնեն և բարի կամք մը:

Պէտք է խոստովանել որ ունեցանք այդ Աթուին վրայ այնպիսիներ, որը յուսահատեցուցին, ցամքեցուցին համակրանքի ամենէն յորդ ազդիւրները: Աթուին դիրքը, պէտքը սակայն միշտ բարձր մնաց անարժաններու գործերուն մէջ ալ: Պէտք է խոստովանել դարձեալ որ շատերու կողմէն կոյր հակակրութեան մը, լաւ ևս, կոյր հետեակութեան մ'արդիւնքն էր հակառակել երկրի մը կեդրոնին դէմ, որ նշանակութիւն մ'ունի պատմական և միշտ պիտ' ունենայ...:

Այդ երկրին կարեւորութիւնն ըմբռնելու համար մէջը մտնել պէտք է: Հայը չըջապատող տարրերը, հայ ժողովուրդին մտաւորական և

տնտեսական վիճակը, միտումները դէպ ի ուսումը, դէպ ի ազգը, դէպ ի եկեղեցին, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ տիրող բարբերու զանազանութիւնը, լեզուն, անոր ցրտածութիւնը Գիլիկեան հողի վրայ, այս, այս ամենը, թող տարօրինակ չերևի, ուսումնասիրել, շատ մօտէն գիտնալ միակ պայմանն է Գիլիկիայի կեդրոնին դիրքը գնահատելու համար:

Ո՛չ էջմիածին, ո՛չ Կ. Պոլիս կրնայ կառավարել Գիլիկիան և այս շատ յայտնի և շատ զօրաւոր պատճառներով. որոնց մի քանին արդէն բացատրեցի անցեալ տարի *Արեւելք* օրագրի (1895 Յունուար 4) ընթերցողներուն: Այստեղ կ'շեշտեմ միայն Գիլիկիային տեղադրական դիրքը, ամենէն բնական պատճառը: Գիլիկիա իր մէջ պէտք է կառավարուի. Տաւրոսի բարձունքներու վրայ և ծմակներու մէջ անկարելի է լսեցնել այն ձայնը, որ էջմիածինէն կամ Կ. Պոլսէն կուգայ: Բայց էջմիածին, Սիս, Կ. Պոլիս պէտք է միանան *Իրապէս* և ո՛չ *պաշտօնապէս*. պէտք է ճանչեն իրարու դիրքն ու պէտքը և այս ամենէն խիստ պայմաններու մէջ. ճշմարիտ համերաշխութիւնն այս է, զոր իրականացնելու համար բաւական է որ զահակաւներ միայն և ուղղակի ժողովուրդը դիտեն: Այս ըմբռնումն ունեցողներ, քաղաքագէտ գլուխ-

ներ չպակսեցան թէ Էջմիածնի և Սիւսի կաթողիկոսներու և թէ Կ. Պոլսի պատրիարքներու շարքում։ Ասոնցմէ, իբր վերջիններէն, կ'նշանակենք Աշտարակեցիէն սինչ և հիմայ Մայր Աթոռի կաթողիկոսները, բաց ի Գէորգ Դ. էն, և Կիլիկիայէն մեծն Կիրակոսը (Ա.)։ ասոնք շատ անկեղծօրէն և շատ լաւ հասկացողութեամբ դիտեցին զիրար և գործեցին։ Իսկ պատրիարքութիւնը բոլորովին Կիլիկեան սէր մ'ունէր սկիզբէն ի վեր, իբր երբեմնի թէմը Կիլիկիային. այնպէս որ Կիլիկիայի կաթողիկոսներէն պատրիարք և պատրիարքներէն Կիլիկիայի կաթողիկոսներ եղան։ Եւ ժողովուրդի հասկացող պատու գաղափարին իբր կեդրոն կ'շեշտեմ Օտեանի և Օտեաններու համոզումը։ — Վերջին հակերութիւնները պատրիարքարանի և Կիլիկիայի մէջ Գէորգ Դ. ին հետ ուղղակի արդիւնքն է հանգուցեալ Նիկոյոս (Կիրակոս Գ.) և Մկրտիչ կաթողիկոսներու սխալ քայլերուն և Գէորգ Դ. ի տարապարտ ձկտումներուն։

Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան դիրքը ամենէն յառաջ Կիլիկեան եկեղեցականութիւնը պէտք էր հասկնար և այս ոչ թէ կուրօրէն յամառումով։ Դժբաղտաբար չկայ այդ հասկացողութիւնը. եպիսկոպոսներ, բաց ի քանի մը բացառութենէ, միայն կոյր փառասիրութիւն

մ'ունին և ոչ ուրիշ բան. ասոնք դասալիքներ են Երուսաղէմէն և Աթոռը կ'հանչեն այնչափ սրչափ կարելի էր սողոսկել եպիսկոպոսանալու համար։ Այս խորին տգիտութիւնն է որ նոր կ'նճիւններ յառաջ կ'բերէ. ցաւալի իրողութիւն մը....

Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը չունեցաւ Առաջինին գրական փայլը։ Քաղաքական անկումի և յաջորդող անհանգիստ ժամանակներուն բնական հետեանքն էր այս. թէև նշանաւոր գէմքեր չպակսեցան կաթողիկոսներու շարքին մէջ (— ինչպէս Կարապետ կթղ. Նոյն իսկ Վիրապեցիէն եպիսկոպոսացած, որ Մուսաբէկեանէն յետոյ առաջին կանգնողն եղաւ Աթոռին, իւր յաջորդն Ստեփանոս, հանրածանօթ Թլկուբանցին (Յովհաննէս Ա.), Կայծակը (Յովհաննէս Գ.), Աղարիա, Տիրատուր (գիտնական), Բարեբարոյ (Յովհաննէս Դ. Այնթապցի՝ պատմագիր)։ Սիմէոն և Ներսէս Սեբաստացիներ, Գրիգոր (ուղուրլու), Աջապահաններէն Եփրեմ (պատմագիր Աջապահանց), Կիրակոս Ա. կաթողիկոսներ —), բայց անկարող էին ասոնք խռոված ժամանակի մը մէջ գործել։ Գերութեան, բանտի մէջ մաշած թունաւորուած և նահատակուած անձնաւորութիւններ կան ասոնց մէջ. իրենց բոլոր ոյժը Սիւսի՝ կենդրոնա-

կան վանքին պահպանութեան նուիրած էին: Այս դժբաղտութիւններու հետեանքով ուրիշ վանքեր ալ վաղեցին իրենց գոները զիտութեան հանդէպ. Աւերակը պիտի տիրէր գիրքի գրչի տեղ. տգիտութիւնն ընդհանուր խեղճութիւն մ'եղաւ այսօր բան մը չունինք անցեալի փառքերէն, միայն պատմութիւնն անոնց և զգացում մը որ խաղաղ միջավայր կ'ուզէ բարգաւաճելու համար: Դէթ երեք դար յառաջ Կիլիկեցի կաթողիկոսներ դեռ նախորդ շրջանի իրական արդիւնքով կ'պանծային, «Սաղմոսն և Մշայ եւ խազն և Սսս» առածով, որ ամբողջ խտացումն է Կիլիկիայի երաժշտական յառաջգիմութիւններուն: Մենք դառ մ'ունինք այժմ, ոչ միայն անոնց ստուերն ալ չունինք, այլ մանաւանդ չունեցանք դեռ այդ բանը հասկացող մը: Թող Սեաւ լեռան վանքերը, թող ուրիշ ամեն բան, Սիսն անգամ, որու պահպանութեան հին կաթողիկոսներ արիւն թափեցին, չէ պահած նշոյլ մ'ալ հին պարծանքէն: Ո՛չ Մատենադարան, ոչ ձեռագիր, որ «Սսու» անունով հռչակուած էին, ոչ չէնք, ոչ Դիւան, ոչ գրիչ, ոչ երաժիշտ և այլն, իրական ամայութիւն մը: Ամայութիւն մը, սրուն տակ ժողովուրդի յոյս մը կայ ծածկուած:

Մարդ հրճուանքով կ'զիտէ սակայն յառաջգիմական դարձում մը ժողովուրդի մէջ 20 — 25 տարիներէ ի վեր յուսալից և արդէն արդիւնաւոր է այս յառաջգիմութիւնը: Հայերէն լեզուն, որ մասնաւոր կազապար մ'առած է Կիլի-

կեցիներուն բերնին մէջ, վայրագ ստիպումներու ներքի սկսած էին չգործածել ժամանակ մը և այդ ժամանակը դեռ պառաւներ կ'յիշեն յորում-Կիլիկեցիներու լեզուները ծայրատուած են՝ մահ նաւանդ դաշտային Կիլիկիայի մէջ խափանելու համար հայերէնախօսութիւնը. այս է պատճառն որ Կիլիկիա տաճկախօս երկիր մ'է եղած: Բայց այսօր երիտասարդութիւն մը կ'ըողբոջի այնտեղ՝ կրթուած, հայ լեզուով և սրտով: Այս դարձումի հանդէպ պէտք էր մըցել եկեղեցականութիւնը. շատ փայլուն շրջան մը պիտ' ըլլար այդ և աւելի կարեւոր քան Արծաթի դարը, ամբողջ ժողովուրդը պիտի լուսաւորուէր:

Ջարմանալի թող չթուի: Կիլիկիայի մէջ կաթողիկոսութեան աջակցութիւնը կրթական գործին՝ անհրաժեշտ է. այնտեղ կաթողիկոսներ այս երկար շրջանում բոլոր ծաւրոսն ոտքի հանելու չափ հեղինակութիւն մը չինած էին: Աջպահեան վերջին կաթողիկոսներու պատմութիւնը ծանօթ է, և դեռ գրեթէ կ'տիրէ այդ հեղինակութեան կախարդանքը: Ճնորհրով կաթողիկոս մը հրաշք պիտի գործէ գլուխ կանգնելով ժողովրդական բարձրացումի: Նախորդներ թիւրքմէն գլխաւորներու հետ դաշնակցած անկախ պահեցին ծաւրոսը: — Մկրտիչը մեռցուց Կիլիկիան և իւր քաւի պտուղներն՝ եպիսկոպոս ըսուած արարածներ կհոտեցնեն. բայց Կիլիկեցիներ չպիտի ներեն ալ. չպիտի ներեն ալոր տգէտ, փառասէր, ինքնակոչ եկեղեցականներ

իրենց՝ Կիլիկեցիներուն՝ հետ խաղ խաղան. — նորեր կրթութեան հերոսներ պէտք է ըլլան: Մենք ասոր կը սպասենք:

Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան թէմերուն սահմանը սեղմուած է հիմայ, (յառաջ մինչև Կ. Պօլիս, երուսաղէմ՝ Կիպրոս կ'տարածուէր: Առաջին շրջանի կաթողիկոսութիւնը 5 հաստատուն արքեպիսկոպոսական կեդրոններ և 18 — 20 եպիսկոպոսարաններ՝ Առաջնորդութիւն՝ կ'հաշուէր. այդ թիւերը շատ չփոխուեցան գրեթէ մինչև երկրորդ շրջանին վերջերը. այժմ հազիւ 9 կամ 10 Առաջնորդութիւն ունի, որք Ատանայի և Հալէպի վիլայէթներում տարածուած են. այսինքն՝ Ատանայի վիլայէթը ամբողջ, Հալէպէն՝ բուն Հալէպ (Բերիա), Այնթապ և Անտիոք իրենց շրջականերով Կիլիկիայի արդի թէմական սահմանը կը կազմեն). լայն ասպարէզ մը կայ սակայն գործելու այդ սեղմ սահմանի մէջ և բեղմնաւոր ասպարէզ մը:

Կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիայի մէջ այնչափ կարևոր է որչափ անոր՝ Կիլիկիայի՝ ազգային նշանակութիւնը: Մեր ազգին համար Կիլիկիա միշտ իրական կեդրոն մ'է իւր համայնքով, պէտք է զարգացնել:

Աթոռներու համերաշխութիւնը, իրական օժանդակութիւնը և մէն մի հայու համակրանքը ամենէն ընտիր միջոց մ'է բարձրացնելու համար երկիր մը, ուր այժմ ամենէն յառաջ հայ ժողովուրդ մը կայ և այդ ժողովուրդը պէտքեր ունի....:

Երրորդ ոսկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893	10
Ռօբինզօն (հրատ. Թիֆլիզի տպագր. ընկ.) 1881	60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882	1 —
Ախէա, տ. Սիսօեփայի 1885	50
Էան Էրնստ Սմօլեար. Ն. Եանչուկի 1885	20
Արծուի մտածմունքը. պրօֆ. Մ. Բոզդանովի 1892	05
Գիւղի սուրբը, Սվետոսլովի Չէխի, 1892	10
Կեանքի դպրոցը, Գիլկէնսի 1892	1 —
Դէպի Աթէնք. Սենկէւիչի, 1896	15
Մի կտոր հայ. Պօտապէնկօի. 1896	10

Գ. Հրատարակութիւնները

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրք. 1893 Տփլիս.	1 50
Իշխ. Կ. Բեհբեգեան. Ծուխ, 1893	15
Ռանգարէ. Էման. վէպ. Թարգմանութիւն Յ. Լալայեանի	25
Ալբեր Այնօ. Քօւրդի լեռան. Թարգմանութիւն 1894	25
Ճաղարէգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. դասագիրք հայ ծխ. դպր. համար 1894	30
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յարութիւնեանց 1895	15
Բակ. Կիլիկիա. 1896	15

Լուսնայ. գրական հանդէս 1896. ա. գիրք	2 —
Լուսնայ. „ „ 1896 բ. գիրք	2 —

Լ ՈՒՄԱՅ

ԴՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ

(ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԱՐԻ)

1897 թ. կը հրատարակուի երկու գիրք:

Առաջին գիրքը լոյս կը տեսնի յունուարի
1-ին, իսկ երկրորդը՝ յուլիսի 1-ին:

Տարեկան քաժանորդագինն է 3 ո.
Խրաքանչիւր գիրքն առանձին՝ 2 ո.

Հրատարակիչ ԳԻՒՏ ԲԱՏ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0241733

